

М. П. Драгоманов

Пропаший час: Українці під Московським царством, 1654—1876

Плакати про старовину, бажати вернути її — завжди даремне діло, а особливо для нас, слуг «простого» українського народу. Ми знаємо добре, що того, чого ми хочемо — не було ще ніколи на світі, а тільки буде колись, як люди стануть далеко розумніші, ніж тепер. Одначе оглядатися назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись. Українцям треба добре оглянутись назад і пригадати остатні дві сотні і два десятки років, після тсього, як козаки українські за приводом Богдана Хмельницького піддалися під руку «царя Восточного, Московського», у 1654 році.

Перше, що кинеться в очі, як глянеш на Україну за часи Хмельницького і на Україну сього часу, — ось що: тоді була козаччина, тепер нема. Вчені люди, що пишуть історію, чужі, а то й наші, завсігди кажуть: така зміна і мусила бути; козаччина — діло не пригідне для життя чоловічого; козаччина появилась у гіркі часи життя люду руського, тоді, як його неволив татарин та лях; козаччина свое одслужила: вона обороняла землю українську од чужих, поки могла, поки на півночі не вкріпилась велика братня держава, московське царство, потім прилучилась до нього, — передала в руки його свою военну працю, і мусила одступити туди, де була ще потрібна, на далекий край руського царства, на Кубань, щоб там битись з невірами*. На Україні ж мусили завестись інші порядки, стрій держави для життя мирного: промислового, ремісничого, наукового, умілості. Далі кажуть вчені люди, що нібито проти московської держави і її порядків на Україні впирались хіба які завзяті вояки, що не хотіли знати нічого, окрім «лицарства», та змінники, котрих збивали вороги народу руського, та люди, звиклі до несупкоюю та до «шатости», як колись.

Розказуючи, яке то гарне життя завела по низових Дніпрових степах цариця Катерина, що пороздавала землі панам та чужим, німцям-колоністам, московський професор Соловйов каже, що коли запорожці прохали, щоб їх землі zostавлено було за ними, то цебто значило, щоб краї ці, «Новая Россія повернулась в пустиню»¹. Звісно, виходить, що цариця мусила військом знищити Запорожжя! Такі погляди виучують наші діти по школах та гімназіях і держать їх в головах своїх, не думаючи довідатись, чи правда воно, чи ні, — чи справді козаки, мов божевільні, тільки й думали, щоб завести круг себе пустелю, а що усе добре позаводили круг нас царі, котрі мусили викоренити тих божевільних, розбишак, та й що ми справді живемо, незнать в яким добрі!

Ось, приміром, д. Де-Пуле**, чоловік бувалий і в Московщині, і в Литві, і в нас на Україні, — де він був чи й є інспектором військової гімназії в Полтаві, чоловік, котрий не раз писав, що не може того бути, щоб на всій великій обширі царства руського були однакові порядки, та ще й порядки московських чиновників. А як торкнувсь цей д. Де-Пуле нашої України і написав статтю про Горленків та Ломиковських,

* У 1792 р. рештки запорозьких козаків, які з 1775 р. жили між Дністром і Бугом, переселилися з дозволу Катерини II на землі між р. Кубань і Єєю. Вони дістали широку автономію.

¹ Учебная книга русской истории, Сергія Соловьева, ст. 347.

** Де-Пуле Михайло Федорович — педагог і письменник (1822—1885). Освіту здобув у Харківському університеті на історико-філологічному факультеті. Був викладачем Воронезького кадетського корпусу, пізніше — інспектором Полтавської військової гімназії. Автор багатьох критичних статей у журналах «Современник», «Русский вестник», «Вестник Европы», «Русская Речь», де, зокрема, писав про творчість Марка Вовчка, Каховської, про Харківський університет тощо.

ворогів царя Петра і прихильників Мазепи, то й забув, що він же сам писав про московські порядки². Ось що говориться в кінці статті д. Де-Пуле, ось що прочитали ті тисячі письменних людей, що купують і читають на Україні «Вісник Європи».

«Старая казацкая воля, старая казацкая слава, что по всему степу дыбом стала», виражаясь словами народного епоса, могли существовать тогда лишь, когда было для них питание,— войны с неверными, турками и татарами, защита и спасение русского юга от поглощения его Польшей. Но затем, когда удалось отстоять свою самостоятельность, когда стала мельчать борьба с неверными, казацкая слава, естественно, должна была становиться анахронизмом, переходит в область эпоса и только в нем быть окруженною поэтическим ореолом, в действительности же обращаясь, или долженствуя обратиться в разбой, как обратилась она везде на русских окраинах, где казачество стояло живою стеною, защищавшею Русь от азиатских кочевников.

В Малороссии, где задачи казачества были шире и роль несравненно значительнее, чем на Дону, Волге и Урале, в начале прошлого века, и при Петре Великом, от прежней славной деятельности, от старой казацкой воли оставалась устарелая, на военный лад построенная община, в котором аристократия, «старшина», высшее военное сословие резко отделяется от народа и любя «волю» для себя, не признает ее необходимой для простого народа, которого начинает давить и поработать задолго до введения крепостного права. Кроме русской народности и православия, в малороссийской военной общине не выработалось ничего оригинального, своего: все зачатки гражданской жизни, все формы ее были в ней польские. Самостоятельное существование было немисливо: приходилось быть или Польшей, или Москвою. Но Польшей не захотели быть еще отцы и деды современников Мазепы и Горленка. Перейти к Польше, значило повторять зады, отказаться от славного прошлого, ибо Польша, забрав себе почти 2/3 русских земель, не перестала быть Польшей, не сделалась западной Россией, как некогда сделалась ею Литва; что же оставалось делать? Правда, дело было сделано, и давно, еще Хмельницким; но Москва, московские порядки, московский деспотизм, московская грубость... Несомненно, еще до Мазепы и Горленка с товарищами, многие из малороссиян, без всякой мысли об измене, не раз и серьезно думали и передумывали об этом, вздыхали и поминали прошлое... Но вот появился гениальный человек и прошел по всей Малороссии левого берега Днепра, прошел своею особою, с другими «москалями». Только старые, отпетые люди, вроде Мазеп, Горленок и Ломиковских, не могли в нем видеть нового русского человека, каких не давала прежняя Москва, но с какими легко можно было ужиться и малорусам, вкусившим, в высших своих слоях, через посредство Польши, европейскую гражданственность; вместо Москвы создавалась новая Россия, вместо москалей появлялся новый народ, русский, чуждый местной и этнографической узости.

Себто так виходить, що цар Петро був не москаль тільки, а такий новий русин, що вбрав в себе усе, що було доброго в українського і московського чоловіка, а ті порядки, які позаводились на Україні після нього, були нові європейські порядки, тобто воля не для самих тільки панів, як в Польщі, не для козаків тільки, як і в нашій старій Гетьманщині, а для усіх людей: воля робити, думати, вчитись, говорити, правитись народові, як сам хоче, ось як в Швейцарії та тій Голландії, де вчивсь Петро кораблі строїти; або хоть така, як була вже й тоді в Англії, де вже не сам король правив землею, а з виборними хоть од панів та купців і міщан; або хоть не така воля, так хоть рівність, хоть льгота, коли не увільнення од кріпацтва, як то було вже й за часи

² Малоросійські емігранти при Петре Великом («Вестник Европы», 1872 р.).

Петра по Західній Європі, і як то незабаром сталось в ній скрізь за часи великого повстання французів. А до волі та рівності прибавим науку, освіту: за часи Петра вже жили Ньютон, Вольтер, Лессінг і т. д., що увільняли розум людський од путів попівських.

Так ось на яке добро пощастилось нашим прадідам переіменити старовину козацьку українську!

Шевченко уживав ту козацьку старовину «срамотньою годиною»; казав, що він би оддав половину свого віку молодого, тільки щоб забути тяжкі діла батьків наших. Так то не жаль українським народолюбцям старовини своєї!

Чому б і не так! Розумні українці давно вже перестали плакати за старою козаччиною з її гетьманщиною. На Україні якось не звикли дуже захвалювати усе своє, старосвітське,— через те, що як недавно було тут щось подібне до власного царства та панства, то нікому було привчити українців пишатись своєю славою. Одну недовгу хвилину, як було тільки знову почали пізнавати освічені українці свою старовину, у 30—40 роки сього століття, горстка людей покричала про славу козацької України, але зараз же сама зняйшла в ній плями, і тепер, коли хто хоче пізнати ті плями, пізнає їх найскорше з вчених праць українців: із звісних усім праць Костомарова, з коротких, але цінних Лазаревського «Про крестян та панів на Україні (Малороссийские посполитые крестьяне)».— «Записки. Чернигов. Статистич. Комитета», т. 1, та й Очерки малор. фамилій».— «Русский Архив, 1875 р.), Антоновича («Последние годы казачества на правом берегу Днепра»). Та й самий Шевченко, котрий поперед усього виспівував про «бунчуки й булави» гетьманські, скоро приглянувсь до гетьманщини, побачив, що там давили простого чоловіка і торгували Україною, запродуючи її то москалеві, то королеві, то крикнув:

Варшавське сміття ваші пани,
Ясновельможні гетьмани,
Раби, підніжки, грязь Москви!
Чого ж ви чванитеся, ви,
Сини сердешної України? *

Упять кажемо: чому б не так! Чому не проміняти мирну працю над ремеслом або наукою на гарцювання по степах, щоб «скородити татарські ребра!» Тільки огляньмося: чи багато вспіли ми в сій мирній праці, чи сповнилась хоть половина навіть того, «за що ми билися з ляхами, за що скородили списками татарські ребра»,— бо хоть деякі з наших батьків, як деякі з усяких народів в свій час, любили війну для війни, били «невіру» за те, що він «невіра», та не всі ж тільки за тим і гарцювали по степах, щоб битись та гарцювати. І гарцювати наші батьки були примушені для того, щоб одігнати од свого краю гарцювання татарське та турецьке, що именно не давало рости на Україні мирній праці над хозяйством та письменством. І не гляючи на це козацьке гарцювання,— відкіля ж і сама Московщина за батька й діда царя Петра, та й за його самого, брала і вчителів, і духовних, як не з нашої України! Це кажуть і вчені московські, тільки якось не вміють держати в головах своїх одної думки. Вони навіть хваляться й тим, як де військо царське погарцює,— от хоть би по усяких Пруссіях та Швейцаріях, куди царі після Петра послали й наших козаків та некрут,— не знати для чого, тільки не для того, щоб боронити нашу землю.

Погляньмо ж на те, яке життя справді настало на Україні після того, як скасовано козаччину, на те, що ми дістали замість неї, — і як вийде, що Україна не зовсім згаяла останні двісті років, чи то справді через те, що в ній скасовано старі питомі порядки, а заведено нові, московські та петербурзькі. Ми вже не будемо питати про те, чому так,

* Не зовсім точно процитований уривок з поеми Т. Шевченка «І мертвим, і живим...».

коли вже козаччина перешкоджала вже років двісті мирному життю нашої землі і руської держави, то чому скасовано тільки українську козаччину, а зоставлено Донщину? Хіба степи донські не так же потрібні для «миру і освіти», як і дніпрові і дністрові? Одповісти буде легко: Дон більш свій московському царству, вірніший йому, хоть і Донові врізано волю, бо й він колись бунтувавсь! Ну, та це ми залишимо! Ми зовсім не задримо «тихому Донові»,— хай живе, як йому любо, хай задержить зерно волі, як ще зосталось в нього, до других, ліпших часів, поки воно зійде буйним деревом. Тоді він неперемінно згада, що колись Дон і Дніпро, як правились самі собою, більш знали один про одного, ніж опісля, як над тим і другим стали верховодити петербурзькі канцелярії, а не ради козацькі, згадає, що колись співали кобзарі українські «славу війську запорозькому і донському, з усією черню низовою на многая літа, до кінця віка». («Дума про те, як запорозький отаман Кішка вибавивсь із турецької неволі») *.

Ми лишимо других, а переглянемо, що ми самі, українці, виграли за останні двісті років, як пропадали наші старі «негідні» порядки, а заводились нові, московські і петербурзькі, буцімто європейські.

Не знайдеш тепер такого європейця, котрий би не думав, що без волі народу, а при одній царській самоволі, не може добре жити ніяка земля, що народ не може добре правитись самими чиновниками, котрих згори наставляє самовольний цар. Тепер трудно знайти і таких людей, котрі б не згоджувались з тим, що усі діла в дуже великій державі не можуть бути вправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавши, що думають люди в тих краях, для котрих пишуться укази; тепер навіть і в руськім царстві заведено земства та городські управи, щоб хоть менші діла свої робили самі краєві люди, як самі знають, а не чиновники, що сьогодні тут, а завтра там.

А коли так, то що ж нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців биронових, дурості Павла I, солдатське звірство Аракчєєва, холодну самоволю Миколая I, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були «свої собаки, котрих ми ж самі вигодували», бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці петербурзькі самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, українців, за своїх і коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли «безмозглих, упрямих хохлов», ніж своїх «руських». Хіба помоглось що-небудь і великорусам од того, що терпіли рядом з ними і «браття черкаси», вмерти за котрих обіцялись батьки їх тоді, як Хмельницький прохавсь у підданство «царя восточного»? Нашо ж було руйнувати ті права краєві, ті виборні уряди, які були колись на Україні, коли тепер усі освічені люди думають, що без краєвих прав та виборних урядників обійтись не можна? Двісті років мученія, поки царі доконали старі українські порядки, пропали, значить, даремне!

А все, що не робилось царським урядом для України після Хмельницького аж до 1775 р., коли зруйновано Січ, усе те роблено ні для чого, як щоб доконати старі українські порядки. І скільки то хитрощів пішло на те в московських бояр та петербурзьких чиновників, скільки муки приняв простий українець, скільки попогнувся та призвичаївся ябедничати український пан та полупанок, поки це случилось,— для того, щоб потім признатись, що усі ці «нові» порядки нікуди не годяться!

* Легендарний отаман Самійло Кішка (1600, 1602?) походив з брацлавського роду Кішок чи Кошичів; прагнув повернути втрачені козацькі привілеї шляхом дипломатичних переговорів з польським урядом. Брав участь у Лівонській війні й загинув у битві під Феліном.

Коли в 1654 р. Україна прилучилась до Московського царства, то була між українськими козаками, з одного боку, і московськими боярами і царем, з другого боку, ось яка умова:

«Прощеніе гетмана Богдана Хмельницкого къ Алексью Михайловичу съ приложеніемъ договорныхъ пунктовъ.

Божіей милостію, великій государю царю и великій княже, Алексью Михайловичу всея великія и малыя Россіи самодержче, и многихъ государствъ государю и обладателю, твоему царскому величеству.

Мы, Богданъ Хмельницкій, гетманъ войска запорожскаго, и все войско запорожское; и весь міръ христіянскій россійскій, до лица земли челомъ бьеть:

Обрадовался вельми спожалованья великаго и милости неисчетныя твоего царскаго величества, которою намъ изволилъ твое царское величество показать, много челомъ бьемъ тебе, государю нашему, царскому величеству, и служити прямо и верно во всякихъ делах и повеленіях царскихъ твоему царскому величеству будемъ по веки, только просимъ вельми, яко и въ грамоте просили есмы, изволь намъ, твое царское величество, въ томъ всемъ пожалованье и милость свою царскую указати, о чемъ посланники наши отъ насъ твоему царскому величеству будутъ челомъ бити.

1) Вначале, изволь, твое царское величество, подтвердить права и вольности наши войсковыя, какъ изъ вековъ бывало въ войске з запорожскомъ, что своими правами суживались и вольности свои имели, въ добрахъ и въ судахъ чтобъ ни воевода, ни бояринъ, ни стольникъ въ суды войсковые не вступались, но отъ старшихъ своихъ чтобъ товарищество суждены были: где три человека казаковъ, тогда два третьяго должны судити.

[Подъ сими статьяи помета думнаго дьяка Алмаза Иванова].

Сей статье указаль государь и бояре приговорили: быть такъ по ихъ челобитью.

2) Войско запорожское въ числе 60 тысячъ чтобъ всегда полно было.

Указаль государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью 60 тысячъ человекъ.

3) Шляхты, которые въ Россіи обретаются, и веру, по непорочной заповеди Христовой тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, чтобъ, при своихъ шляхецкихъ волостяхъ пребывал и межъ себя старшихъ на уряды судовые обирали, и добра свои и вольности имели, какъ при короляхъ польскихъ бывало, чтобъ и иные увидя такое пожалованье твоего царскаго величества, клонилися подъ область и подъ крепкую и высокую руку твоего царскаго величества со всемъ міромъ христіянскимъ. Суды земскіе і градскіе черезъ техъ урядниковъ, которыхъ они сами себе добровольно оберуть, исправлены быти имеютъ какъ и прежде всегѳ; тако жъ шляхта, которые казну свою имели по крепостямъ на метностяхъ, тогда и ныне, любю чтобъ имъ поплачено, или на маетностяхъ довладети дано.

Симъ статьяи указаль государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

4) Въ городехъ урядники изъ нашихъ людей чтобъ были обираны на то достойные, которые должны будутъ поддаными твоего царскаго величества, исправляти или удержати, и приходъ на лежащей въ правду нъ казну твоего царскаго величества отдавати.

Указаль великій государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью, а быти бь урядникомъ, войтомъ, бурмистромъ, райцомъ, лавникомъ, и доходы денежныя и хлебныя и всякіе на государя собирать имъ и отдавати въ государеву казну темъ людемъ, кого для тое сборыя казны государь пришлетъ, над теми сборщиками смотреть, чтобъ делали правду.

5) На булаву гетманскую, что надано со всеми принадлежностями старосту чигиринское, чтобъ и ныне для всего ряду прибывало.

Указалъ государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

6) Сохрани Боже смерти на пана — гетмана (понеже всякъ человекъ смертенъ, безъ чего не можно быти) чтобъ войско запорожское само межъ себя гетмана избирали и его царскому величеству извещали, чтобъ то его царскому величеству не въ кручину было, понеже, тотъ давной обычай войсковою.

Государь указалъ и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

7) Именій казацких, чтобъ никто не отнималъ: которые землю имеютъ и все пожитки съ техъ земель чтобы при техъ именіяхъ добровольно имели; вдовъ после казаковъ остальхъ чтобы и дети такія жъ волности имели, какъ предки и отцы ихъ.

Быть по ихъ челобитью.

8) Писарю войсковому чтобъ, по милости его царского величества, одна тысяча золотыхъ для подписковъ, также и мельницу для прокормленія, что великій расходъ иметь.

Быть по ихъ челобитью, давать изъ тамашнихъ доходовъ.

9) На всякого полковника, чтобъ по мельнице было, для того что расходъ великій имеютъ, но когда милость будетъ твоего царскаго величества, и больше того, чемъ твое царское величество пожаловать извслишь.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью.

10) Также на судей войсковыхъ, по 300 золотыхъ, и по мельнице, а на писаря судейскаго по 100 золотыхъ.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью, а про судей допросить сколько судей.

11) Также ясауламъ войсковымъ и полковымъ, что на услугахъ войсковыхъ завсегда обретаются и хлеба пахать не могутъ, по мельнице бь имъ было, просить твоего царскаго величества.

Государь пожаловалъ ихъ челобитью.

12) На поделку снаряду войсковаго и пушкарей и на всехъ людей работныхъ у снаряду, просимъ твоего царскаго величества, изволь имти свое царское милостиво призреніе, яко о зиме, такъ и останахъ, также на обознаго по 400 золотыхъ.

Государь пожаловалъ, велеть давать изъ тамашнихъ доходовъ.

13) Права, наданія изъ вековъ отъ княжатъ и королей какъ духовнымъ и мірскимъ людямъ, чтобъ ни въ чемъ не нарушены были.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью.

14) Послы, которые изъ века изъ чужихъ земель приходятъ къ войску запорожскому, чтобъ пану-гетману и войску запорожскому, которые къ добру бь были, вольно приняты, чтобъ то его царскому величеству въ кручину не было, а чтобы имело противъ его царскаго величества быти, должны мы его царскому величеству извещати.

Государь указалъ и бояре приговорили: пословъ о добрыхъ делехъ пріимати и отпускахъ, а о какихъ делехъ, приходили и съ чемъ отпускать, о томъ писать къ государю; а которые послы присланы отъ кого будутъ съ противнымъ деломъ государю, и техъ задерживать и писать объ ихъ государю; а безъ государева указу ихъ не отпускати, а съ турскимъ салтаномъ и съ польскимъ королемъ безъ государева указу не ссылатся.

15) Какъ по польскимъ землямъ дань вдругъ отдается, воли бы есмь и мы, чтобъ ценою ведомою давать отъ техъ людей, которые твоему царскому величеству належать: а если бы инако быти не могло, тогда на единого воеводу не позволять, о томъ договариваться разве бы изъ тутошнихъ людей обобравши воеводу, человека достайнаго, иметь ть те все доходы въ правду его царскому величеству отдавать.

Сей статье государь указалъ и бояре приговорили быть потому, какъ выше сего написано, збирать войтомъ, и бурмистромъ, и райцомъ,

и лавникомъ, а отдавать въ государеву казну темъ людямъ, кого государь пришлетъ, и темъ людямъ надъ зборщиками смотреть, чтобы делали правду.

16) А то для того имеютъ посланники наши договариваться, что наехавъ воевода права бы ломати имелъ и установы какія чинилъ, и чтобъ быти имело съ великою досадою, понеже прав иному не могутъ вскоре навькнути и тяготы такія не могутъ носити: а изъ тутошнихъ людей когда будутъ старшіе, тогда противъ правъ и установъ тутошнихъ будутъ исправляться.

О правахъ государевъ указъ и боярь же приговоръ написанъ въ иныхъ статьяхъ.

17) Прежде сего отъ королей польскихъ никакого гоненія на веру и на вольности наши не было, всегда мы всякаго чину свои вольности и для того мы верно и служили; а ныне, за наступленія на вольности наши, побуждены его царскому величеству подъ крепкую и высокую руку поддаться. Прилежно просити имеютъ послы наши, чтобъ правилъ его царское величество намъ на хартіяхъ писанныя съ печатьми, вислыми, единъ на вольности казацкіе, а другіе на шляхецкіе, даль, чтобъ на вечные времена непоколебимо было; а когда то одержимъ, мы сами смотръ межъ себя имети будемъ, кто казакъ, тотъ будетъ вольность казацкую иметь, а кто пашенной крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыкшую его царскому величеству отдавать какъ и прежде сего; такое и на люди всякіе, которые его царскому величеству подданные, на какихъ правахъ и вольностяхъ имеютъ быти.

Государь указалъ и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

18) О митрополите помянути имеютъ, какъ будутъ разговаривати, и о томъ посломъ нашимъ изустный наказъ даль есмь.

Государь указалъ и бояре приговорили: митрополиту на маестности его, которыми ныне владеть, дать жалованную грамоту.

19) Такожде просити прилежно послы наши имеютъ его царскаго величества, чтобъ его царское величество рать свою вскоре прямо къ Смоленску послалъ, не отсрочивая ничего, чтобъ непріятель не могъ исправиться и съ иными совокупиться для того, что войска ныне принуждены, чтобъ никакой ихъ лести не верили, если бъ они имели въ чемъ делать.

Указоль государь и бояре приговорили: про походъ ратныхъ людей объявить посланникомъ съ люди, съ Москвы пойдуть, а къ гетману не писать.

20) И то надобное дело припомнити, чтобъ наемнаго люду zde по рубежу отъ ляховъ, для всякаго безстрашія, съ 3,000, или, какъ воля его царскаго величества будетъ, хотя и больше.

Допросить въ коихъ мѣстахъ по рубежу стоять.

21) Обычай тотъ бывалъ, что всегда войску запорожскому платили: просить и ныне его царскаго величества, чтобъ на полковника по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ — по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казаковъ по 30 золотыхъ.

Отговаривать Великій государь, его царское величество, для православныя христіянскія веры, хотя ихъ отъ гонителей и хотящихъ разорити церкви божія и искоренити веру христіянскую, отъ латынь оборонити, собралъ рати многія и идетъ на непріятелей, и свою государеву казну для ихъ обороны ратнымъ людямъ роздалъ многую. А какъ было у гетмана, у Богдана Хмельницкаго, государевъ ближній бояринъ, и наместникъ тверской, Василій Васильевичъ Бутурлинь съ товарищи, и говорилъ съ гетьманомъ о числе войска запорожскаго, и гетманъ говорилъ: Хотя число войска запорожскаго и велико будетъ, а государю въ томъ убытка не будетъ, потому что они жалованья у государя просить не учнутъ, а говорилъ гетманъ при ихъ, и при судье, и при полковнике, и имъ ныне о томъ говорить не доводится.

22) Орда естли бы вкинутъся, тогда отъ Астрахани и отъ Казани

надобно на нихъ наступати, такожде и донскимъ казакамъ готовымъ бытъ; а ныне еще въ братстве дати сроку, а ихъ не задирають.

Сказать: на Донъ къ казакамъ государево повеленъе послано будетъ: будетъ крымскіе люди задору никакого не учиняють, на нихъ не ходять, а буде задоръ учиняють, и въ то время государьъ укажетъ надъ ними промыслъ чинить.

23) Кодакъ-город, который есть сделанъ на рубежу отъ Крыму, въ которомъ панъ гетманъ всегда по 400 человекъ тамъ имеетъ и кормъ всякія имъ даетъ, чтобъ и ныне его царское величество какъ кормами, такъ и порохомъ къ наряду изволилъ построить; также и на техъ которые за порогами Коша берегутъ; чтобъ его царское величество милость свою изволилъ показать, понеже нельзя его самого безъ людей оставить.

Допросить: по скольку корму человеку на техъ 400 человекъ дають и за порогами для Коша сколько человекъ, и о чемъ за нихъ бьютъ челомъ.

Доложить государю бояре говорили: которые государевы всякихъ чиновъ люди учнуть богати въ государевы черкасскіе города имеете, и техъ бы сысковъ отдавати» *.

Ми не вважаємо цих переяславських статей за «верх премудрости» державної. Те, що ми тепер бажаємо, нам «собі дорожче», як кажуть купці, ніж те, що втратили українці. Переяславські статті писали козаки і думали про самих козаків. Вони вважали за Україну не всю землю, де живе український чи, як вони казали тоді, руський або російський, або малоруський народ, а тільки ту землю, де по давніх умовах козаків з поляками, муслили жити козаки: не усю землю по Сян в Галичині і по гірній Дунаець і гірські Тисси в Карпатах, а тільки по Случ: воеводства Чернігівське, Київське та Брацлавське. Переяславські статті вмовлялися з царем тільки про волю козацьку, а «пашенного крестьянина» зоставляли «должность обыкшую отдавать его царскому величеству, как и прежде сего», значить, як було це за часи Польщі, проти котрої уставали і «пашенні крестьяне» укупі з козаками. Ті шляхтичі, котрі верховодили канцелярією Хмельницького (та й сам цей батько козацький був шляхтич!), не забули осібно написати в статтях переяславських про шляхту, щоб вона «при своїх шляхетських волостях пробувала, як при королях польських бувало, і щоб уряди судові, земські і городські, як і за Польщі було, вибирали шляхтичі», а не пашенні люди. Тільки козаки мали б свій власний суд,— після цієї умови!

Окрім козаків та шляхти, права і вольности вимовлені були для попів і ченців, щоб і вони мали те, що їм було надано од королів польських, значить, і землі з пашенними людьми, та для міщан, щоб вони обирали для себе і для своїх діл войтів і магістрати та ратуші, щоб то як тепер городських голів та городську думу.

Так-то зроблені козаками статті вдержували стару нерівність між людьми українськими і не дбали зовсім про пашенних людей, про бідних хліборобів. На користь їм можна б було хіба повернути 13 статтю, що «права, надані от князів і королів духовним і свѣтським людям, щоб не були ні в чім порушені». Та тільки прав таких простим пашенним людям ніхто не давав. Поки що, вони тільки зоставались вільними там, де повтікала шляхта. А як земля за ними не була признана, то потроху і стали ці прості люди обертатись у «послушенство». Сам козацький батько Богдан Хмельницький мав от королів польських на-

* Наведено текст так званих «Просительных статей о правах всего малороссийского народа», представлених послами Війська Запорізького військовим суддею Самійлом Богдановичем та Павлом Тетерею 14 березня 1654 р. московським боярам. (Див.: Акты Юго-Западной России.—СПб., 1878.— Т. 10.— С. 446—451).

дані села «на праве поместномъ съ поддаными». А посланці його, котрі їздили в Москву вмовлялись з царем про вольности козачі,— генеральний суддя Самійло Богданов і переяславський полковник Павло Тетеря, подавали в марці 1654 р. цареві челобиття, в котрім прохали, щоб: «мне судье на местечко Имглеево-Святой съ поддаными въ немъ будучими и со всеми землями издавна до Имглеева належашими и на техъ земляхъ поддаными будучими, а мне полковнику на местечко Смерую такожъ съ поддаными въ немъ будучими и со всеми принадлежностями, полями, лесами, уходами и озерами, которые имеют быть со всемъ, какъ и прежде было. И чтобъ есмы были вольны въ своихъ подданныхъ, какъ хотя ими уряжати и обладати, мы и дети и наследники наши, которые бы имели отъ насъ те маетности одержати; и чтобъ до нихъ никто кроме насъ и наследников нашихъ никакого дела не имелъ вечными времяны. Также чтобъ намъ вольно было на техъ земляхъ своихъ, которыя съ милостиваго жалования его царскаго величества будемъ имети, людей селить, какъ которые къ намъ будуть приходити, мельницы ставити и всякія пожитки, какіе нибудь прежде были и какіе сами можемъ привлащити и вымыслить, можемъ приспособляючи безъ всякой въ томъ ни отъ кого помешки. Также потомъ челомъ бьемъ, чтобъ намъ вольно было всякія питья для своихъ же подданныхъ держати, вино курити и откупъ, какъ извичай есть на Украине имети и при всемъ томъ извичаю, какъ въ томъ крае ведеться, перебувати». Про це усе просили пани Богданов і Тетеря у царя «привилії на хартіяхъ, золотими словами писанихъ».

Колись польські пани також позабирали землі і перш усього старались захопити за тим такі струменти та заводи, що найпотрібніші хліборобові, або такі, котрі переробляють хліб — млини та винниці, щоб хлібороба держати в своїх руках, та захоплювати луки, щоб не було куди без плати хліборобові скотину вигнати, та ліси. Народ именно через те і піднявся проти Польщі укупі з козаками, що «вражі ляхи» ріки і луки жидам заарендували,— а тепер козацькі старшини, вмовляючись з московським урядом про козацькі вольності, почали вимовляти собі те, що за часи Польщі мали в себе пани та їх рандарі-жиди. Потроху почало йтись до нового кріпацтва, а московське царство не тільки не зупинило цієї ходи, а ще допомогло розростись злим зернам, що були в козаччині, а добрі заглушило.

А були в переяславських статтях і добрі зерна именно такого устрою громадського, до якого також прямують скрізь освічені люди. Ту тумовлялось, щоб чужі люде у діла краєві не вступали, щоб усякий уряд був виборний, щоб ніхто без суду не був скараний і щоб судили свої людей, товариші, хоть козаків, шляхтичів та міщан, коли не усіх. Так була на частину огорожена воля краю і народу од самоволі царської. Гетьман і старшина тільки нічого не сказали напроти слів бояр, посланців московських, об тім, що тільки козаки мусять присягати на умови з царем, а ні сам цар, ані посланці його не можуть, що «піддані тільки присягають царям, а царям не личить присягати підданим, і що коли польські королі присягали на умови з козаками, то тільки тому, що польські королі невіри і несамодержці, і що коли прості козаки просять, щоб царь заприсягнув, то старшина мусить пам'ятати милость великого государя, що ради християнської православної віри і святих божих церков зволився прийняти козаків під свою велику руку, а тому мусить привести на вірність цареві військо запорозьке, а нерозумних людей,— цебто простих козаків,— вдержувати од непотрібних розмов»*. На ті усі права, які ми вище прописали, козаки пристали, як «на пожаловання і милость царську», а не так як на право своє; наперед згожувались дань давати і не так, як колись дава-

* Тут у довільній формі автор передає обставини і зміст переговорів царського посланця боярина В. Бутурліна з козацькою старшиною на чолі з Б. Хмельницьким (Див.: Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 255—288).

ли, тільки щоб не царські чиновники її збирали. Козаки вимовили своєму гетьманові, щоб до нього послали чужих царів приїздили, та тільки мусили гетьмани цареві казати, що до них ті послали говорили. Так козаки зоставляли у горі непорушеним самодержавне право царя над землею і підданими.

Однако, як порівняти і ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ'ям, яке було у господарстві московським, то усе-таки не можна не сказати, що устрій козаччини був більш подібен до устрою теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж московське царство і теперішня Російська імперія.

Всі знають, як з дуже малого почала рости теперішня воля народу в Англії. Як порівняти ті права, що витребували собі пани англійські у короля Івана, званого Безземельного (1215 р.), звівну Велику Грамоту про Вольности (*Magna Charta Libertatum*)^{*}, то вийде, що вони були не набагато більші, ніж вольності наших козаків у 1654 р., і служили попереду на користь ще меншому числу людей.

Англійська грамота була писана після бунту проти короля, через те де в чому вона виразніше назирає на права підданих перед королем, особливо на те, що король не буде брати податків без того, щоб не згодилась рада земська. Одначе про права і вольності осіб, громад і городів і в англійській грамоті не виразніше сказано, ніж в нашій. Деякі слова англійської грамоти мовби слово в слово такі самі, як в українських козацьких умовах з царем; ось, напр., пункт 1) по котрому обіцяється, що церков англійська буде вільна і вживатиме усі свої права і вольності, і що ніхто їх не дотикатиметься; або пункти 2, 16, 48, 49, у котрих король каже: «Ми подарували усім нашим вольним підданим у королевстві Англії за себе і за наслідників усяку вольність, котру пересчитуємо далі,— ми даруємо усім городам, містечкам і селам їх старинні права і привілеї, — наперед ніхто не буде ні задержаний, ні ув'язнений, ні в кого не одніметься добро його, ні права, ні вольності, ніхто не буде покараний смертю, ніяким способом без суда рівним з ним людей, по законах краєвих»¹.

І англійська грамота вимовляла права і вольності найбільше баронам, панам, воякам! А далі, за великими панамі, баронами, в Англії ширшу волю получили менші вояки, ось якби наші козаки, далі міщани, а тепер має її увесь народ. Скрізь в великих краях в Європі вольності попереду вимагали собі вояки, з котрих виходили пани, а далі вольності ширилися і обнімали більшу частину людей. Правда, скрізь ми бачимо, що зрівняння прав усіх людей у країн не йшло поруч з ширенням вольності. Ті, хто був поставлений нижче, міщани, селяни, аби тільки вибавитись з-під керування панського, раді були помогти королям уменшити вольності панські. Од того згодом скрізь уряд чиновничий узяв гору над виборним, та не до кінця. Все-таки з цієї виборної старовини щось зоставалось, що опісля підправлялось, або підновлялось: які небудь сойми, земства, або таке інше. Земля, де найдовше зоставались такі старинні виборчі порядки та ради, швидше могла перебудуватись на нову вільну державу, де вже не одні краєві діла, але й більше, державні, не міг кінчати король та чиновники, не спитавши ради народньої, сойму виборних,— де не одного тільки пана, але нікого не можна було, як це й досі можна в Росії, ні замкнути, ні покарати без суду, де кожний має право вільно, що хоче, говорити, печатати книги і газети і їздити, куди хто хоче. Вигода Україні двісті років назад була в тім, що вона через війну з татарами, через повстання проти Польщі, мала ще земський вольний, военний стан і виборний

^{*} Велику Грамоту про Вольності написано у 1215 р. англійським королем Іоаном Безземельним. Обмежувала права короля, надавала деякі привілеї рицарству, вільному селянству та містам.

¹ Dufau, Duvergier et Jaudet, Collections des constitutions, chartes et lois fondamentales des peuples de l' Europe, et des deux Ameriques, I, 362.

уряд,— вже тоді, як скрізь по більшій частині європейських земель військо було вже не земське, а королівське, вербоване, котре слухало тільки королів та князів, коли вже уряд чиновничий узяв майже скрізь гору над виборним. До того на Україні простір і свіжа оселя на степах робили те, що більша частина сільського люду була на ділі вільною. А тоді вже були часи, коли встроїлись народоправства, або республіки Голландська і Швейцарська, а на який час було і англійська, котра хоть перемінилась впять в королівство, та таке, в котрім вже в кінець не стало самодержавства, або самовольства королівського і в кінець розрослись зерна старої англійської вольності: король втратив право що-небудь зробити без ухвали ради земської, або в чім-небудь порушити право якого-небудь англичанина.

Тоді, як наша Україна прилучилась до московського царства, такі вольності заводились не тільки по стародавньому звичаю, як було колись за часи городських народоправств руських до татар, або в Пскові і Новгороді, котрі вибирали і виганяли князів «по старине»; ні, двісті років вже була думка про вольність піддержувалась і освітою, читанням книг про народоправства у греків та у римлян. Таке само двісті років назад скрізь вже по Європі освіта стала уміншати кріпацтво, котре українці майже скрізь тільки-що скинули у себе, повставши проти польських панів.

Од того можна думати, що в Україні мала б з'єднатись старосвітська вольність вояцька з новою, всенародною, про котру вже турбувались освічені люди в Європі, можна було ждати, що те, що завелось на Україні само по собі, буде піддержане нарочитою думкою, бо й на Україні тоді вже чули й писали наприклад про Голландську республіку, котра також одбилась от королів іспанських, як Україна одбилась од королів польських.

Навірно можна сказати, що якби Україна, одірвавшись од Польщі, стала була осібним княжеством, або королівством, або хоть і козацькою республікою, то з часом і в ній би узяли б більшу силу чиновники і пани над вибором і народом, як і скрізь це було. Та тільки навряд без помочі з боку, яку давала неволя московська, і пани вспіли б за яку-небудь сотню років переломити старосвітську звичайну вольність, бо вже через сто тридцять років скрізь прочули про таке діло, як зміна королівського порядку у Франції. Знівечити хоть старосвітську, але свіже заведену вольність на Україні помогли застарілі невольні порядки тих держав, з котрими зв'язувалась Україна: панська Польща, а особливо ж порядки московського царства, у котре увійшла Україна і в котрому вона знайшла знову панство, таке, як і в Польщі, та ще й царство, не дуже ліпше, як в Туреччині.

Ніяк не можна сказати, щоб народ московський чи великоруський був не спроможний до вольності. В старі часи і там були вольні городи, як і в Київській Русі, що потім стала Україною*. Хто такі з первоначалку були псковичі та новгородці, чи наші українці, чи ні,— тільки в XIV століттю, тоді як ці народоправства були найдужчі, вони вже були великоруськими. Великоруси ж були й козаки донські та яйцькі або уральські, котрих устрій був майже такий, як і в нашому Запорожжі. У великорусів задержавсь і доси стародавній вольний звичай володіти землею громадами і переділяти її по громадському приговору. Цей звичай, може, задержавсь через те, що земля великоруська велика і тут було місця донедавна ще усякому, та ще й через те, що хоть великоруси — народ і давній, як і другі новоевропейські народи, однакожна оселя в ньому не дуже давня, бо народів усе приходилось переходити з місця на місце, тікаючи то од татар, то од ляхів, то од власного начальства, і кожний раз ніхто як громада, робила займище на землі, рубала ліс і т. д. Устроювати артелі з виборними старшинами велико-

* Точка зору, згідно з якою Київська Русь ототожнювалася з Україною, була досить поширеною в українській історіографії XIX — початку XX ст.

руси уміють, як рідко яка з других порід людських. Але такі громадські порядки здавна вже вдержались у Московщині тільки для малих громадян, осель, артілів. А всі ширші справи, земські і державні, у Московщині здавна вже звикли оддавати в руки царя і його чиновників. Московщина внизу в селах — ще й досі молода земля, в котрій люди самі собою ще вміють правитись без начальства. А як держава, Московщина стара, як наприклад і Франція. Рід князів і царів в Московщині не переривавсь довго, і був свій, не те що в нас, литовський або польський. Церковний уряд теж завсїгда був свій, от він і привчав народ слухатись царя, як божого помазанника. До того попереду татари підпирали московських князів, а як потім ці князі пішли й проти татар, то народ увесь став більш шанувати їх, а попи ще більше хвалити. А народ великоруський розлазився по землі такій широкій, що одна оселя тільки через те й не одривалась до другої, що задержувала спомин про Москву-матушку і царя-батюшку, і чим далі усе забував, що це мовби-то серце Росії, Москва, було й єсть для всіх, навіть великоруських, земель просто павуком, а зовсім не серцем.

От через це усе уся історія Московщини, як і Франції за часи от XII до XVIII в., пройшла у тому, що чим дальше, все більше росла сила царського уряду над старосвітськими громадськими земськими порядками, чиновників над виборними. Так вирости чудні і не всякому зрозумілі ознаки життя державного, а почасти й народного в Московщині: внизу, в селах, поки не чіпається царське начальство,— у великоросів бачимо зовсім громадський дух і самоправ, немов в старих кантонах Швейцарії, а зараз над селом — царську і чиновничу самоволю, таку, котрої не бачила Європа навіть в часи, коли найбільша була сила королів і чиновників, при якому-небудь Людовику XIV французькому*, або фрідеріках пруських**. До того треба придати велику ріжницю Московщини, наприклад, од Франції і других західноєвропейських земель. Тут, у Європі, завсїгда була наука, котра вдержувала самоволю царську, помагаючи людям спізнати, що єсть доброго і в других нецарських порядках. Московщина ж, у лісах та степах, далека од старих освічених земель, була дика і не знала другого письменства, окрім церковного. Читала Московщина в книгах не про народовства грецькі та римські, а про біблейські царства; бачила перед собою приміри не італійських народоправств, не Англії, не Швейцарії, не Голландії, а татар казанських, астраханських, з їх ханською самоволею. Скрізь по Європі в XVI—XVII в. королі всилились і ламали вольності земські, та ніде не було такого скаженого душоубця, як Іван IV московський. До того скрізь в Європі, коли королі топтали вольності панів на виборні уряди, то хоть вменшали кріпацтво простих людей, в Московщині царі завели кріпацтво, тоді як воно вже щезало в Європі. Вн'ять і тут показалось таке, що Московське царство було й нове, і старе. Старе воно було тим, що давно вже повелось і що народ вже призвичаївсь слухатись царя, а в XV—XVI в. воно стало якби наново заведене, бо саме тільки тоді московські князі пооднімали землі у других князів, увільнились од татар і стали напирати на землю князів литовських. Московську землю мовби знову завоювали князі, так якби Францію французькі королі в IX в., або Англію норманські у XI в., і роздавали

* Людовик XIV — король Франції (1643—1715). За часи свого правління вів численні війни проти Іспанії, Германії, Австрії, Англії, Голландії за розширення своєї держави. В результаті до Франції були приєднані іспанська провінція Фландрія, частина території Ельзасу, а також по долині Рейну. Проводив жорстоку політику проти гугенотів.

** Фрідріх пруські починають свою династію з Фрідріха I Гогенцолерна. Бранденбурзько-пруське королівство заснував Фрідріх-Вільгельм (1620—1688). Пруські королі проводили внутрішні і військові реформи, спрямовані на зміцнення політичної сили своєї держави. Однією з найвидатніших постатей серед пруських королів був Фрідріх II Великий (1740—1786). Він зумів підняти Пруссію на рівень великої держави і відігравав значну роль на міжнародній арені.

землю воякам своїм: боярам та дворянам, а щоб народ не тікав з цих земель, щоб у бояр та дворян завжди були вояки — піддані для царської служби, то народ закріпостили.

От до такого-то царства прилучилась наша Україна! Була вона мов новонароджена земля вольна, хоч і мала вже погані зерна, як початок кріпацтва, хоч воля її не була ще вкорінена в народ наукою, котра б показала, що именно і треба людям zostаватись вольними та правитись тільки виборними. Нічого дивуватись, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, а його самовольним царем, з кріпацтвом, жившого без науки,— то царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, тим тихше, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину*; вільним же думкам, котрі росли вже в Європі укупі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею. А якби тепер серед українського народу з'являлись думки та заміри стати против зросту неволі, то вже тепер вони мусили б вдаритись не тільки об тих своїх людей, котрим вигідна була неволя людська, але й об московський уряд і військо, а то і об народ, котрий розумів діло так, що українці чинять зраду, коли не слухають «нашого царя» і т. д.

От через це усе після Хмельницького до самих часів Катерини ми бачимо, як замість того, щоб розростались тому доброму, що було в козацьких українських порядках, воно топчеться царями, або сохне,— а зле поливається, розростається.

Підготовка тексту до друку й примітки Л. Г. ІВАНОВОЇ

* Автор має на увазі той факт, що в другій половині XVII—XVIII ст. велика кількість вихідців з України переїхала до Росії, де заснувала школи, займала високі духовні та державні посади.